

Boerderij Groot Appel bij Nijkerk

Historie van een leengoed

Peter Bijvank

Ten zuidoosten van Nijkerk ligt de buurtschap Appel. Een prachtig gebied dat uit verspreid liggende boerderijen, weilanden en bossen bestaat. Eén van de boerderijen is Groot Appel. Dit oude erf ligt wat verscholen achter een paar bomen aan een doodlopend zandpad. Ooit was het een kloosterboerderij; een zogenaamd leengoed van de abdij de Abdinghof te Paderborn. Deze leengoederen namen een aparte plaats in binnen de uitgestrekte voormalige domeinen van twee Duitse kloosters uit Elten en Paderborn in dit gebied. In dit artikel wordt aan de hand van de boerderij Groot Appel stilgestaan bij deze voormalige beheersvorm en de ontstaansgeschiedenis van de boerderij. Een artikel over leenmannen en leenheren tegen de achtergrond van het mooie landschap van Appel.

Figuur 1: Boerderij Groot Appel.

De buurtschap Appel in de gemeente Nijkerk bestaat uit een historisch agrarisch cultuurlandschap; eeuwenoude boerderijen met weilanden en akkers worden afgewisseld door hakhoutranden, moerasbosjes en hier en daar snippers heide. Dit cultuurlandschap is een zogenaamd kampenlandschap dat in de middeleeuwen is ontstaan. De vele hoog gelegen dekzandruggen¹ in het gebied boden de middeleeuwse boeren goede plaatsen om hun akkers of kampen op aan te leggen. Vrijwel al deze goederen waren kloosterbezit. Twee Duitse kloosters uit Elten en Paderborn hadden hier tientallen boerderijen in eigendom (zie figuur 3).² De over het algemeen horige boeren bewerkten deze boerderijen waarbij zij een belangrijk deel van hun opbrengsten aan deze kloosters moesten afstaan. In Appel lagen ook zogenaamde leengoederen van beide kloosters. De boerderij Groot Appel³ was er daar één van. Wat is de achtergrond van deze leengoederen en waarom bestonden ze naast 'gewone' kloosterboerderijen? In dit artikel wordt de positie van deze leengoederen beschreven aan de hand van archiefmateriaal en literatuurgegevens. Ook wordt

¹ Een dekzandrug is een door de wind opgestoven zandduin die tijdens de laatste ijstijd, het Weichseliën (120.000-10.000 jaar geleden), is ontstaan.

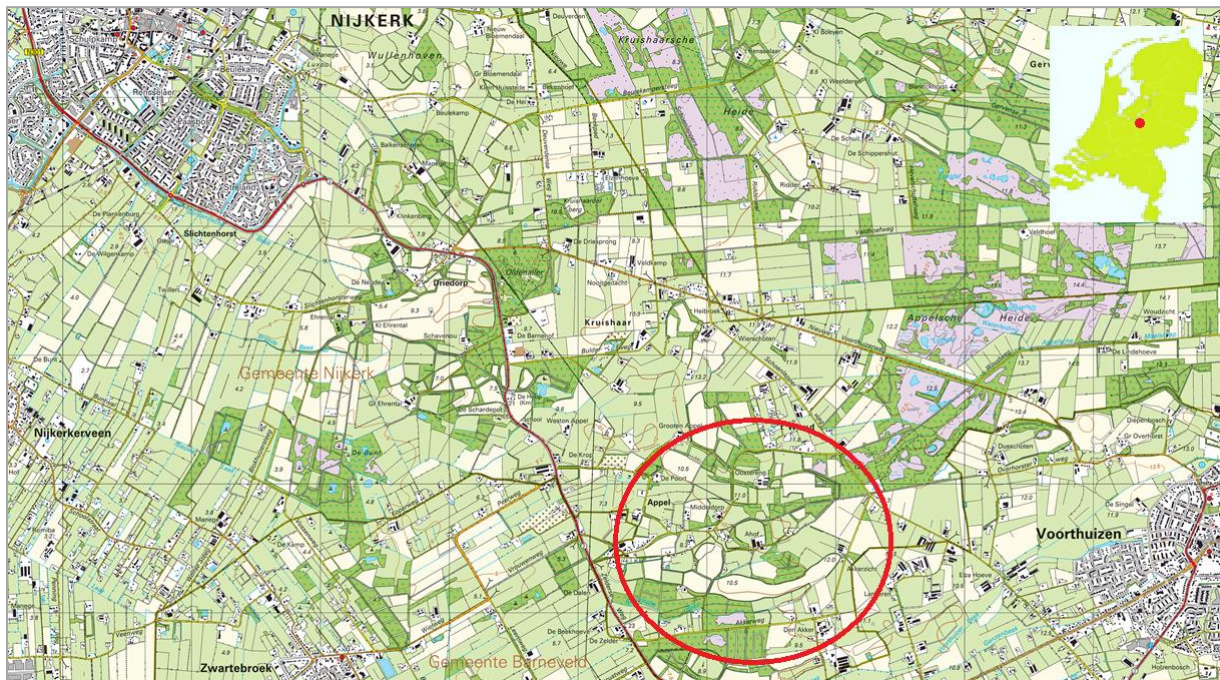
² In de Frans-Bataafse tijd (begin 19^e eeuw) zijn deze goederen (na opheffing van de kloosters) in overheidshanden gekomen en snel daarna aan grootgrondbezitters verkocht.

³ Pas in de loop van de 17^e eeuw wordt van Groot Appel gesproken (Gelders Archief, Familiearchief Van Goltstein, inv.nr. 103). Daarvoor werd het goed altijd met 'Appele' of 'Appel' aangeduid. De toevoeging 'groot' verwijst naar een afsplitsing van het goed dat waarschijnlijk in de 16^e eeuw heeft plaatsgevonden. In dit artikel wordt de boerderij met Groot Appel aangeduid.

stilstaan bij de ontwikkeling van boerderij Groot Appel en wat daar nu nog in het huidige landschap van is terug te vinden.

Achtergrond van het boerderijbezit in Appel

De *buurschap*⁴ Appel⁵ was, zoals meerdere buurschappen tussen Putten, Nijkerk en Voorthuizen, van oorsprong in de vroege middeleeuwen een grafelijk goed. Het Saksische gravenhuis van de Meginharden hadden vanuit de voormalige gouw⁶ Hamaland, dat boven Arnhem langs de IJssel lag, hier bezittingen. Graaf Wichman van Hamaland schonk in de 10^e eeuw zijn goederen (waaronder Appel) aan een door hem zelf gesticht klooster op de Elterberg waar zijn dochter Liutgard de eerste Abdis werd. Door erfdeling kwamen in de 11^e eeuw delen van deze domeinen in handen van het klooster de Abdinghof te Paderborn.⁷ Beide

Figuur 2: Ligging van de huidige buurtschap Appel bij Nijkerk

kloosters hebben vanaf ca. het jaar 1000 tot 1800 deze goederen beheerd vanuit twee hoven; de Eltense hof de Kemna in Appel⁸ en de Paderbornse hof de Kelnarij in Putten. De meeste van deze kloosterboerderijen liggen nog steeds in het huidige landschap van Appel. Ook de daarbij horende landerijen (voormalige akkers en weidegronden) zijn in veel gevallen bewaard gebleven doordat ook na de secularisatie begin 1800, deze gronden in bezit kwamen van grootgrondbezitters die deze gebieden zeer conservatief beheerden.

Bezitsverhoudingen in middeleeuws Appel

De meeste goederen in de omgeving van Nijkerk en Putten, waaronder in Appel, waren rond het jaar 1000 zogenaamde volschuldige hofhorige kloostergoederen. De term 'hofhorig' verwijst naar het hofstelsel dat in de middeleeuwen ontstond waarbij de heer (in dit geval de

⁴ Een in de middeleeuwen ontstane bestuursvorm op het platteland. Binnen een buurschap was naast een fysieke nabijheid van gebouwen sprake van een sociale en economische samenhang.

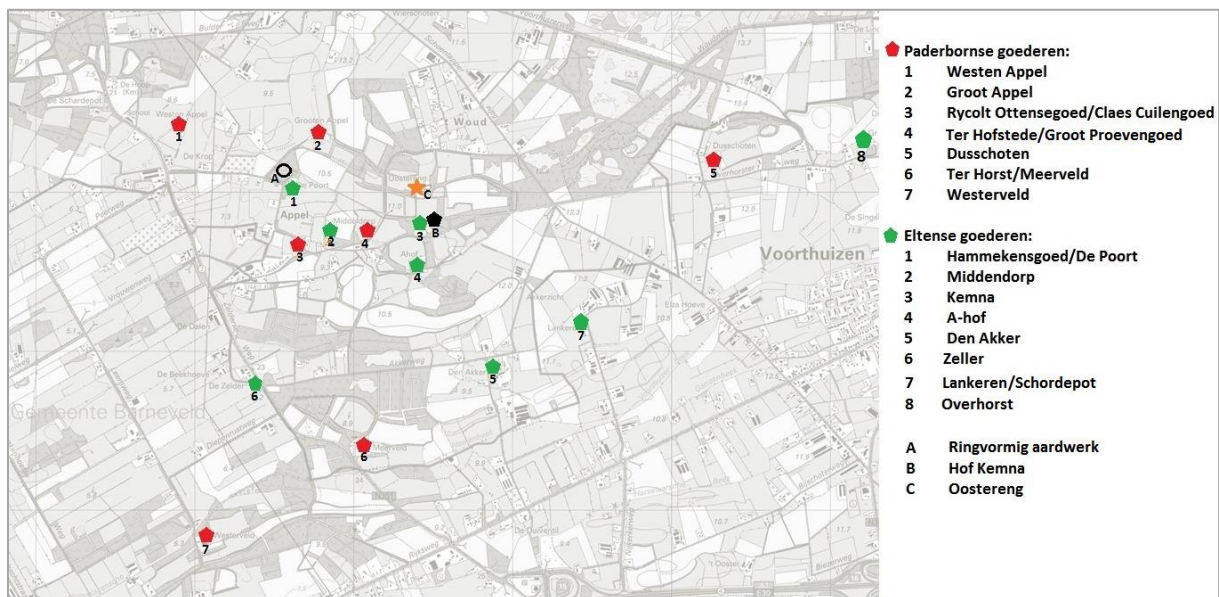
⁵ Appel (Appelsteruika) wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde uit 996 (Jongbloed, 2005). De naam 'Appel' is een samenstelling van *appel* ('appelboom') en *-le/-loo* ('open bos, bosweide'). Het achtervoegsel *teruika* zou ook 'boom' kunnen betekenen (Van Doesburg et al, 2011).

⁶ Middeleeuws gebied onder de Franken (ca. 5^e-10^e eeuw).

⁷ Zie Jongbloed (2005), Kos (2002). De goederen werden o.a. in Appel in 996 vrijwel boerderij om boerderij verdeeld waardoor de bezittingen van beide kloosters in dit gebied zo door elkaar liggen.

⁸ In Voorthuizen lag ook een hof maar deze ressorteerde onder de hof van Appel (Van Doesburg et al, 2011).

abt of abdis) behoefte had aan natuurlijke goederen als betaalmiddel doordat geld steeds schaarser werd. Hij liet zijn uitgestrekte domeinen bewerken door boeren die daarvoor jaarlijks goederen, meestal in de vorm van graan en vee, afdroegen. Deze horigen of onvrijen waren verbonden aan de hof van het klooster en aan de grond die ze bewerkten. Ze waren niet vrij om zich elders te vestigen of om bijvoorbeeld te trouwen met wie ze wilden. Naast de jaarlijkse afdracht aan goederen en betaling van het hoofdgeld⁹ verrichtten de hofhorigen diensten voor bijvoorbeeld de huishouding van de hof (het leveren van brandhout of diensten in de huishouding zelf). Als wederdienst had de horige boer een boerderij met land om zichzelf en zijn gezin te onderhouden. Het horige bestaan bood dus bestaanszekerheid, ook omdat het gebruiksrecht op het oudste kind vererfde.

Figuur 3: Ligging boerderijen rond het jaar 1200 in Appel. Boerderij Oostereng is voor de plaatsaanduiding aangegeven maar bestond waarschijnlijk toen nog niet.¹⁰

Naast de horige kloostergoederen hadden de kloosters bij Nijkerk en Putten ook zogenaamde leengoederen in bezit.¹¹ In Appel lagen er zelfs meerdere, naast Groot Appel bijvoorbeeld het goed Ter Hofstede en Lankeren. In tegenstelling tot de horige goederen was de gebruiker van een leengoed een vrij persoon die in veel gevallen aanzien had of lid was van de ridderschap.¹² De oorsprong van een leengoed werd gevormd door de persoonlijke band tussen de leenheer, in dit geval de abt of abdis en de leenman (of vazal). De leenman verplichtte zich tot trouw aan de leenheer en verrichtte in sommige gevallen diensten (bijvoorbeeld militaire dienst) voor zijn heer. De leenheer bood als wederdienst bescherming en het gebruik van het goed als middel van bestaan. Van oorsprong had deze verhouding een tijdelijk karakter maar op den duur groeide het bezit van een leengoed uit tot een erfelijk recht van de leenman en zijn nakomelingen. Het exacte ontstaan van deze leenverhoudingen is veelal in nevelen gehuld en vaak niet meer te reconstrueren. Waarschijnlijk waren veel leengoederen van oorsprong

⁹ Ook wel hoofdtijns genoemd. Een persoonlijke belasting voor volwassen personen.

¹⁰ Het bij A aangeduide ringvormige aardwerk uit ca. het jaar 1000 is in 2008 is onderzocht door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). In het omwalde gebied zijn bewoningsresten aangetroffen waaronder een smederij. De functie van het aardwerk is niet eenduidig vastgesteld maar mogelijk betrof het een vroeg grafelijk hof, mogelijk een voorganger van de hof de Kemna dat iets meer naar het oosten lag (Van Doesburg et al, 2010).

¹¹ Behalve deze kloosters traden ook wereldlijke machthebbers als bijvoorbeeld de Hertog van Gelre als leenheer op.

¹² College van edelen binnen het gewest.

horige goederen en veranderden deze in leengoederen.¹³ In veel gevallen ging het hierbij om zogenaamde dienstmannen ('ministerialen') die een belangrijke bestuursfunctie of functie in het leger hadden en die vervolgens een goed in leen kregen.

Belening van Groot Appel

Middeleeuwse informatie over de de leengoederen van Paderborn en Elten rond Nijkerk en Putten is schaars. Van het leengoed Groot Appel zijn in het Kelnarijarchief van de middeleeuwse periode slechts een aantal aantekeningen aanwezig.¹⁴ De eerst genoemde leenman van de boerderij Groot Appel is Winandus de Appelle die met het goed in 1340 werd beleend. De oudste leenakte van het klooster de Abdinghof gaat juist over boerderij Groot Appel en dateert uit 1358.¹⁵ Deze acte beschrijft de aanvaarding van het leengoed Appel ('investituur') waarvoor Jan van Appel (waarschijnlijk de zoon van Winandus) de leened moest afleggen en hulde of trouw beloven aan de abt van het klooster de Abdinghof, Johannes II. Bij deze plechtige belofte die in de hof van Putten werd afgelegd was de abt niet aanwezig in verband met de grote reisafstand. Hij liet zich vervangen door twee kloosterlingen; in dit geval heer Bertram en de kloosteroverste of prior van de Abdinghof, heer Heyneman. Ook de kapelaan van Voorthuizen, de heer Florens was hierbij in de hof van Putten aanwezig. Formeel dienden volgens het leenrecht bij de aanvaarding van een leengoed twee leenmannen of leengetuigen aanwezig te zijn. Waarschijnlijk werd ter plaatse de brief van de abt met de bevestiging van het ontvangen leen Groot Appel, door prior Heyneman voorgelezen. Als tegenprestatie voor het ontvangen leen moest Jan van Appel vijf marken (ter waarde van 15 goudgulden of 21 guldens¹⁶) en twee winden (jachthonden) betalen. Dit werd het 'heergewaad' genoemd; oorspronkelijk het feestelijk ambtskleed van de abt of in geval van een wereldlijk leenheer, de legeruitrusting die de leenman nodig had om zijn heer in geval van oorlog(sdreiging) te hulp te schieten. Dit heergewaad werd in de loop der tijd in een geldbedrag voldaan dat alleen bij het aantreden van een nieuwe leenman werd betaald. Wanneer er een nieuwe abt (leenheer) aantrad moest wel opnieuw de leened afgelegd en hulde betoond worden, maar hoefde geen heergewaad betaald te worden. Men ontving het leen op dat moment met 'ijdele (lege) hand'. De hoogte van het heergewaad verschilde afhankelijk van het soort leenrecht dat van toepassing was. De Vijfmarkslenen waren over het algemeen duurder dan die volgens het zogenaamd Zutphens recht werden verleend. Veelal werden deze goederen 'verheergewaad' voor één Zutphens pond (ter waarde van twee gulden en 16 stuivers), een loot zilver (ter waarde van een gulden en tien stuivers) zoals bijvoorbeeld het goed Meerveld en Oostereng in Appel, of een paar handschoenen (ter waarde van een rijksdaalder) zoals het hertogelijk leen Oldenaller.¹⁷ In vergelijking met de volschuldige horige kloosterboerderijen die jaarlijks vaste afdrachten betaalden aan de Hof van het klooster, betaalde de leenman slechts eenmalig het heergewaad aan zijn leenheer.

Van Jan of Johan de Appelle weten we niet meer dan dat hij gedurende tientallen jaren met het goed Groot Appel werd beleend. Wat voor man hij was en welke functie hij bekleedde is onbekend. In de leenacte uit 1358 wordt hij als volgt beschreven: '...dat wij Jan van Appel onsen man vorlijt¹⁸ hebben unde vorlijen in dessen breve dat guet van Appel'. De aanduiding van Jan van Appel met 'onse man' doet vermoeden dat het een persoon was die binnen het hofverband of de familia (kring van dienstpersioneel) van de Hof van Putten leefde. Mogelijk dus een horige die, doordat hij een belangrijke functie of rol vervulde, met het goed Groot

¹³ Van een tweetal abtsgoederen in Appel zijn hiervan in de archieven bewijzen te vinden: de goederen Ter Hofstede (Proevengoed) en Lancken (Schordepot) die respectievelijk in 1479 en 1611 van een horig goed tot leengoed werden gemaakt (Van Schouwen, 1909).

¹⁴ Gelders Archief, Kelnarijarchief, inv.nr. 167.

¹⁵ Van Schouwen (1909).

¹⁶ Groot Appel was een zgn. 'vijfmarksleen' dat alleen door een man kon worden bezeten. Wanneer de leenman geen mannelijke nakomelingen had verviel het goed aan de abdij (Van Bavel, 1999). Een vergelijkbaar geldbedrag van ca. f. 20,- was in de 14^e eeuw zo'n f. 10.000,- gulden waard (www.iisg.nl)

¹⁷ Zie J.J.S. Sloet, 1917 en Gelders archief, Kelnarijarchief, inv.nr. 39.

¹⁸ *Vorlijt* van verlijden: opstellen en rechtsgeldig verklaren van een akte (WNT, 1882-1991)

Leenrecht van de abdij de Abdinghof

Van de abdij de Abdinghof is een leenrecht uit het midden van de 14^e eeuw bewaard gebleven (Van Schouwen, 1909). In dit document zijn de regels omschreven wat er op het leengoed moest achterblijven wanneer de leenman stierf. Aan de soort regels is goed af te lezen dat het leengoed zo moest worden achtergelaten dat de nieuwe leenman (meestal de oudste zoon) voldoende middelen had om het bedrijf weer voort te zetten. De regels gaan bijvoorbeeld over het vee dat moest achterblijven: '...eyn vaerre (vaars), ein beere ende ein soech (zeug) mit soven koedeken bliven toeder huyswere'. Daarnaast bleef er een pink achter waarvan de huishouding op de Hof in Putten een maaltijd mocht bereiden. Naast het vee moest het belangrijkste gereedschap achterblijven: '... die beste wagen en die beste ploech ende al dat touwe, dat daer toe behoert, blivet toder huyswere'. Veel van de regels gaan over het graan of zaad dat achter moest blijven op de boerderij: '...drie bedde zaeds salmen dorschen ende men sall nemen enen bessem mit enen steel eyner ellen lanck daer men mede te hope keroen (vegen) sall ende alsment ter hoep crudt (op een hoop kruit), allent dat onder die hercke (hark) legghet, dat blivet toeder huyswere. Item (ook) all zaet dat ghekenen (gekiemd) is, ende all poelsaet (peulvruchten) blivet to der huyswere.

Ook over de huisraad werd één en ander vermeld: '...potten ende drie ketele, oprovende (?) kisten ende oprovende spinden (provisiekasten), mede all vaten (vaatwerk) mit oeren bliven toe der huyswere'. Zelfs over het beddengoed werden regels gesteld: '...der vrouwen off den manne eyn bedde ende eyn paer laken, eyn gastbedde ende een paer laken, der maghet (de meid) eyn bedde ende eyn paer laken, den knape enen pelue (kussen) ende een laeken ende den knecht twee cussen ende een laken blivet to der huyswere'. Tenslotte moest al het aanwezige goud of zilver 'ghesmedt off enghesmedet, onder der eerden offt baven der eerden' worden gedeeld met de rest van de familie (de 'medegenoten').

Als blijk van vertrouwen legt de leenman (links) zijn handen in de handen van de leenheer (rechts). (bron: Der Sachsenspiegel, 13^e eeuw)

Appel werd beleend door abt Johannes II. De vader van Jan, Winandus van Appele, was vóór hem met het goed beleend. Een Vijfmarksleen, wat Groot Appel was, vererfde volgens het leenrecht op de oudste mannelijke nakomeling.¹⁹ Formeel diende bij deze overdracht de leenman toestemming voor deze vervreemding te vragen aan de leenheer. Nadat hij toestemming had verkregen werd het leen overgedragen aan de leenheer met het verzoek daarmee de verkrijger (in dit geval zoon Jan) te belenen. Deze omslachtige overdracht van een leengoed verdween in de loop van de tijd. In de 16^e en 17^e eeuw verloren eveneens veel van de begrippen als leeneed en het doen van hulde hun betekenis maar bleven wel tot aan

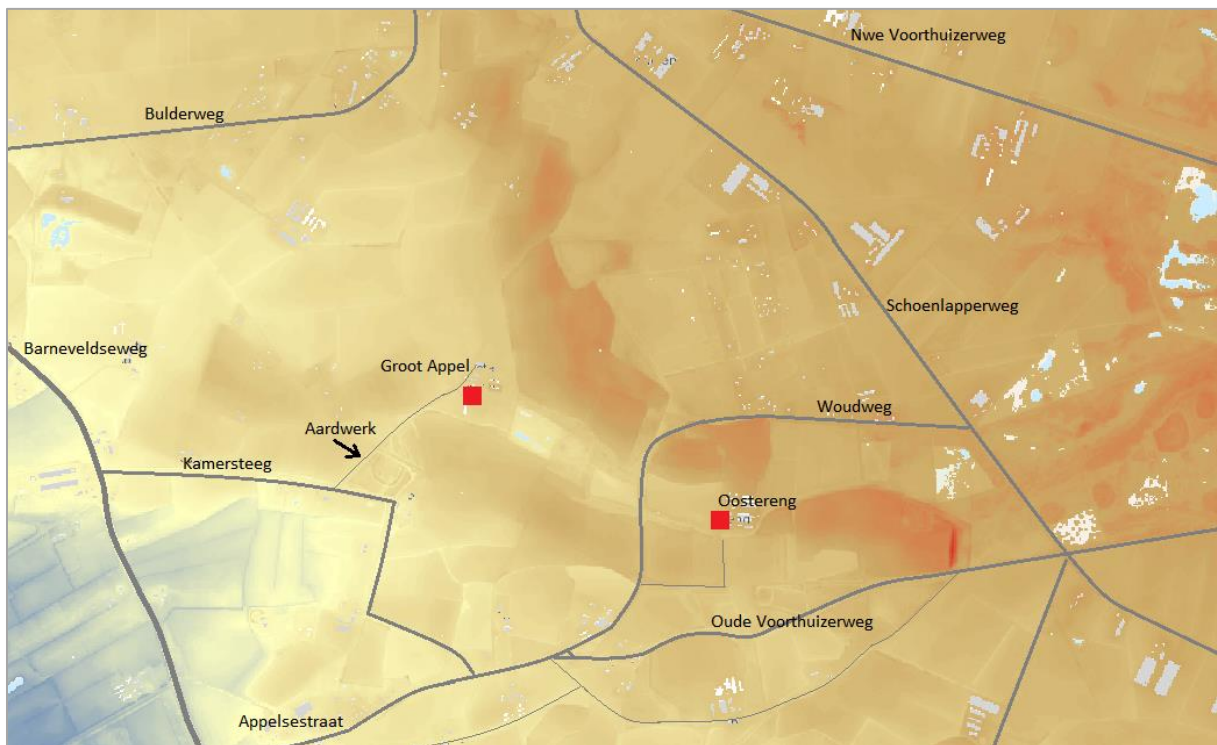
¹⁹ Volgens het Zutphens leenrecht kon een goed ook op de oudste dochter of vrouwelijke nakomelingen vererven wanneer er geen mannelijke nakomelingen waren (Ijken, 1995)

het einde van de 18^e eeuw formeel van kracht.²⁰ Ook de rol van de leenheer, de abt of zijn gemachtigde, de kelner²¹, werd steeds afstandelijker en uiteindelijk werden deze goederen in naam nog wel ‘abtslenen’ genoemd maar werden in de praktijk deze goederen door de leenmannen als hun eigendom beschouwd. Het verwateren van deze middeleeuwse relicten van het hofstelsel werd vanaf de 13^e en 14^e eeuw in de hand gewerkt door de versterking van de wereldlijke macht en de opkomst van de steden. Hierdoor veranderden de machtsverhoudingen in het nadeel van het domaniaal grootgrondbezit.²²

Het is niet bekend wie Jan van Appel als leenman opvolgde, maar ruim een eeuw later (1479) is Johannes de Appel de leenman van het goed. Ook zijn zoon neemt het leen weer over waarna het goed Groot Appel in 1538 in handen komt van de lokale adellijke familie Van der Schuer²³ die het de rest van de 16^e en een groot deel van de 17^e eeuw zal bezitten. Aan het einde van de 17^e eeuw wordt de familie Van Goltstein²⁴ gedeeltelijk eigenaar van het leen om het in 1723 geheel in eigendom te verkrijgen.

Landschap van Groot Appel

De akkers van de boerderij Groot Appel liggen op een twee kilometer langgerekte, waaivormige dekzandrug die zo’n twee meter hoger ligt dan de directe omgeving (zie figuur 4). Deze dekzandrug vormt een verbinding met de hogere gronden van het Veluwemassief

Figuur 4: Hoogtekaart buurschap Appel met centraal de hoge dekzandrug (rood) waar de akkers van boerderij Groot Appel en Oostereng op zijn (en waren) gelegen. Rood/roodbruine kleur = hoog en blauw = laag.

²⁰ Bij plakkaat (overheidsbesluit) van de Landschap (voorganger van de provincie) van 25 maart 1795 werd het leenstelsel opgeheven.

²¹ functiebenaming voor de beheerder/rentmeester van de hof van Putten van de abdij de Abdinghof.

²² grootgrondbezit van een bepaalde grondheer (in dit geval een abdij) dat bestond uit één of meer centrale hoven (*curtes*) en daarbij behorende boerderijen en landerijen (domeinen) in de omgeving van deze hof.

²³ Deze familie Van der Schuer komt oorspronkelijk uit deze omgeving (Appelerbroeck) en de stamvader Gaert of Goert Claesz. wordt in 1490 voor het eerst genoemd. Bron: Genealogisches Handbuch des Adels, 2004.

²⁴ Gelders Archief, Familiearchief Van Goltstein, inv.nr. 104. Reynder Carl van Goltstein werd in 1692 voor driekwart eigenaar van het leengoed. Hij was ambtsjonker van Nijkerk.

De Enk van Groot Appel

Ten noordoosten van de boerderij Groot Appel ligt op een hoge dekzandrug een groot perceel. De uitgestrektheid van dit open perceel valt op in het overwegend kleinschalige landschap van Appel. Het perceel stond in de 17^e eeuw bekend als het 'Englant' of de 'Enck van Appel'. Een ruim 7 hectare grote voormalige akker (eng of enk) en de zogenaamde huiskamp (de akker dichtbij de boerderij waarvan de contouren de natuurlijke vormen van de dekzandrug volgden) van het goed Groot Appel. Waarschijnlijk hebben de vroegste ontginners van de boerderij Groot Appel op dit perceel de eerste akker aangelegd. De grootte komt overeen met de huiskamp van bijvoorbeeld Groot Gerven in Putten, een akker van ruim 8 hectare. Deze oppervlakte had een middeleeuwse boer in deze omgeving en met deze grondsoort (voedselarm zand) ongeveer nodig om te kunnen overleven.

De enk van Groot Appel

Tot in het begin van de twintigste eeuw liepen er onverharde wegen om het perceel die nu voor een belangrijk deel zijn verdwenen. Het perceel zelf is door de eeuwen heen meerdere malen opgedeeld geweest in kleinere delen (zie afbeelding).

De Enk van Appel op de historische kadastrale kaart (1832), de topografische kaart (1870) en huidige luchtfoto.

Door de eeuwen heen werden deze delen van de Enk van Appel door de leenmannen van het goed Groot Appel verpand aan lokale boeren. In 1665 verpand de leenman Henrick van der Schuer 'drie morgen lands opten Eng' (ruim 2 ½ ha.) aan Aris Aelts en zijn vrouw Aeltjen Henrics van boerderij Kemna zuidelijk van Groot Appel. Voor een bedrag van f. 3.000,- Carolus guldens mogen ze deze grond gedurende 6 jaren gebruiken. Na deze zes jaren moesten ze het land 'voor de helft in rogge en de helft in boeckweijten stoppels' terug leveren zoals ze het bij aanvang in oktober van 1665 ook hadden aangetroffen. Bron: Gelders Archief, Kelnarijarchief, inv.nr. 167.

waardoor zowel het goed Groot Appel als het iets zuidelijker gelegen ringvormige aardwerk (zie voetnoot 10) met droge voeten bereikbaar was.

De middeleeuwse ontginners van Appel maakten gebruik van de natuurlijke omstandigheden in de natte Gelderse Vallei door op de hogere dekzandruggen hun akkers aan te leggen. Het grillige patroon van deze zandduinen bepaalt ook nu nog voor een belangrijk deel het uiterlijk van het zogenaamde kampenlandschap van Appel; elke boer ontgon zijn eigen kamp op de relatief kleine zandruggen en omsloot zijn ontginning met hakhoutwallen. Voor de bemesting

van zijn akkers gebruikte hij mest van zijn vee vermengd met bosstrooisel. Vanaf de 15^e eeuw werd hiervoor in toenemende mate zandhoudende heideplaggen gebruikt die gestoken werden op de uitgestrekte heidevelden of woeste gronden rondom de buurschap. Hierdoor werden de percelen door de eeuwen heen hoger en hoger.

Boerderij Oostereng of Cleijn Appel

Zuidoostelijk van boerderij Groot Appel is waarschijnlijk in de 16^e eeuw de nieuwe boerderij Oostereng ontstaan als een afsplitsing van het erf (Groot) Appel. De belangrijkste aanwijzing hiervoor is de voormalige naam van het erf: Cleijn Appel.²⁵ De boerderij werd echter al vanaf de vroegste vermelding in de 16^e eeuw ook met Oisterenck (Oostereng) aangeduid, een verwijzing naar het oorspronkelijke erf: de eng (akker) oostelijk van Groot Appel. De akkers van beide boerderijen lagen op dezelfde langgerekte dekzandrug (zie figuur 4). Ook Oostereng was een leengoed van Paderborn.

Vermoedelijk was Arris Aelten in 1581 de eerste leenman van Oostereng. Zijn zoon Aelt Aris werd met het goed Oostereng in 1601 beleend door de kelner van de Hof van Putten, Johannes Messchede. Dat de verbindingen tussen de Abdinghof en het vrouwenklooster uit Elten historisch hecht waren blijkt uit het feit dat zowel Aelt als ook zijn, op dat moment al overleden, vader Arris op de Eltense boerderij Kemna woonden, net even zuidelijk van Oostereng.

De reden voor de afsplitsing van het kleine erfje Oostereng is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk werd de oorspronkelijk horige boer Arris Aelten met deze belening om onbekende redenen een gunst verleend. Vanaf dat moment was hij namelijk een vrij man en hoefde hij geen jaarlijkse afdrachten aan de Kelnerij meer te betalen. Bij de vererving van het leen moest hij het heergewaad betalen maar dit stond in schril contrast met de jaarlijkse horige lasten van een volschuldig horig erf. De opeenvolgende leenmannen van het erf Oostereng, Arris Aelten in 1581, Aelt Arris in 1601, Cornelis Aelts in 1623 en Maas Cornelissen in 1695, hebben allen het goed zelf bewoond en bewerkt. Het waren dus, in tegenstelling tot veel andere leenmannen die tot de ridderschap behoorden, lokale boeren.

Figuur 5: Boerderij Oostereng of Cleijn Appel

Voor het bepalen van de omvang van de landerijen van de boerderij Groot Appel en Oostereng in het midden van de 17^e eeuw is het zogenaamde Verpondingkohier van Nijkerk uit 1650 gebruikt.²⁶ In dit belastingoverzicht is per erf de waarde van gebouwen en de hoeveelheden bouw- en weilanden en plagvelden aangegeven. De grote boerderijen in de buurschap Appel van dat moment waren Groot Appel, de hof van Elten (huis de Kemna) en boerderij de Kemna met alle drie rond de twintig hectare bouwland. De boerderijnaam

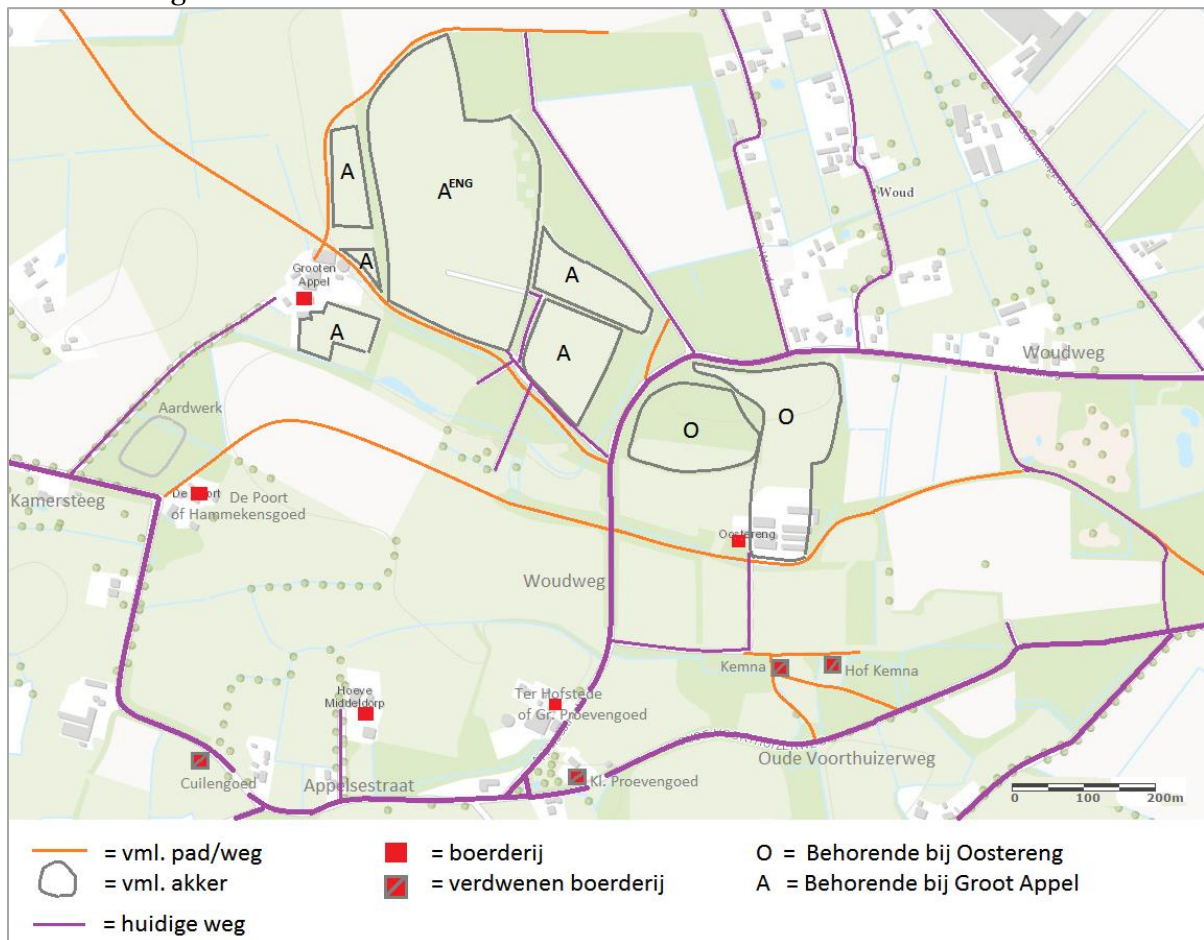
²⁵ Gelders Archief, Kelnerijarchief, inv.nr. 170. Verkoopbrief uit 1690: '...mijn erff en goett tot Appel genaemt Oisterenck of Cleijn Appel...'. Met de aanduiding 'Klein' werd een jongere afsplitsing aangeduid.

²⁶ Gelders Archief, Staten van het Kwartier van Veluwe en hun Gedeputeerden, inv.nr. 291 en 301.

Oostereng komt in het Verpondingskohier niet voor ²⁷ maar aangezien de naam van de leenman van het erf uit die tijd genoteerd staat in het belastingoverzicht, Cornelis Aerts²⁸, is het erf en haar omvang te herleiden. Oostereng is in het midden van de 17^e eeuw een klein erfje met een omvang van slechts 4,5 ha. bouwland (waarvan een gedeelte in eigendom van de Abdisse van Elten).

In figuur 6 zijn de bouwlanden van Oostereng (in totaliteit) en de akkers van Groot Appel (gedeeltelijk, ongeveer 12 ha. van de in totaal 23 ha.) weergegeven.²⁹ Groot Appel is waarschijnlijk vanaf de middeleeuwen toen het ca. 10 ha. groot was (vooral bestaande uit de Enk van Appel) gegroeid tot een omvang van ruim 20 ha. bouwland. Na het verdwijnen van het huis Appel en de boerderij Kemna in de 19^e eeuw zijn veel akkers in gebruik genomen door de gebruikers van boerderij Oostereng.

In figuur 6 zijn ook de voormalige wegen en paden aangegeven (oranje) die nu niet meer in gebruik zijn. In het landschap zijn deze paden vaak nog zichtbaar maar over het algemeen met bos overgroeid.

Figuur 6: Reconstructie van de 17^e eeuwse situatie van de bouwlanden van Groot Appel en Oostereng op basis van het Verpondingenkohier Nijkerk uit 1650 en de kadastrale kaart van 1832.

Een deel van de voormalige akkers van Oostereng is in de loop van de 20^e eeuw veranderd in (naald)bos. In de lange bocht van de Woudweg zijn de voormalige akkers van Oostereng aan de rechterzijde van de weg door hun hoge ligging nog goed zichtbaar (zie figuur 7).

²⁷ Dit geldt voor meerdere boerderijnamen, onafhankelijk van de grootte van de erven.

²⁸ Gelders Archief, Kelnarijarchief, inv.nr. 170.

²⁹ Een aantal bouwlanden van Groot Appel die in westelijke richting lagen zijn op basis van veldnamen niet precies te achterhalen en daarom niet op kaart aangegeven.

Figuur 7: Bocht Woudweg vlakbij buurtschap Het Woud met rechts de hoge voormalige akkers van boerderij Oostereng.

Tot slot

Het leenstelsel en bijbehorend leenrecht is aan het einde van de 18^e eeuw opgeheven. Feitelijk werden vanaf dat moment de leenmannen als vrije bezitters van de boerderijen beschouwd en waren ze niet meer verbonden aan de kloosters of wereldlijke leenheren. Een paar jaar later, begin 19^e eeuw, zouden ook de kloosters zelf verdwijnen en vervielen hun bezittingen aan de Staat. Grote delen van Appel kwamen in handen van grootgrondbezitters (in de 19^e eeuw o.a. Baron van den Kapellen, in de 20^e eeuw de familie van Haersma de With en Jhr. Van Schimmelpenninck). Tegenwoordig zijn grote delen van Appel (waaronder de enk van Groot Appel en boerderij en landerijen van Oostereng) in bezit van de fam. Van Beuningen. De oude leenverhoudingen zijn inmiddels al zo'n tweehonderd jaar verdwenen maar de fraaie hoge akkers liggen er qua vorm nog grotendeels hetzelfde bij als vijfhonderd jaar geleden. De beschrijving van boerderij Oostereng in 1623: '... die Oosten Enck, zoo dat ghelegen is mit hoogen ende leeghen heijde & weijde, turff & twijgh in die Buerschap Appel, Kerspel Voorthuijsen', is ook nu nog van toepassing. Juist dat maakt het landschap van Appel zo bijzonder maar ook zo kwetsbaar en vraagt het om een zeer zorgvuldig beheer van de cultuurhistorische waarden van het gebied. Eind 2014 is door de eigenaar van landgoed Appel, de fam. Van Beuningen, een plan voor het toekomstig beheer van het landgoed opgesteld. Een plan dat ruimte moet geven aan de levensvatbaarheid van het gebied door economische ontwikkelingen te versterken zonder dat de aard en (natuurlijke) kenmerken van het gebied verloren gaan. Laat de cultuurhistorische waarden en historische opbouw van het landschap van Appel een goede plek krijgen in dit plan voor de toekomst. Op die manier kunnen we blijven genieten van dit bijzondere gebied.

Figuur 8: De tegenwoordige 'Hoogen ende leeghen heijde en weijde' van Oostereng

Literatuur

- Bavel, B.J.P. van, 1999, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570*, Hilversum.
- Bijvank, P.C., 2011, *De Appeler maalschap, De huishouding van de 'Appeler maelen'*, <http://historischgeografischeartikelen.files.wordpress.com>.
- Doesburg, J. van, et al, 2011. *IJzer en Aarde. Waarderend onderzoek naar een ringvormig aardwerk in Appel (gemeente Nijkerk) in 2008*. Amersfoort.
- Flier, H. van der, 2004, *Verpondingenboek Nijkerk 1650*, Rosmalen.
- Genealogisches Handbuch des Adels*, 1951-2014. Limburg an der Lahn.
- IJken, E.D., 1995, *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805*, Zwolle.
- Jongbloed, H.H., 2005. Wichman, Adela en Alpertus. De Eltense boedelkwesitie (968-996). *BM Gelre*, 96.
- Kist, N.C., 1853, *Het necrologium en het tynsboek van het Adellijk Jufferen-Stift te Hoog-Elten*. Leyden.
- Kos, A., 2002, Machtstrijd om Hamaland. De politieke ambities van Balderik en Adela, ca. 973-1016. *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 5.
- Schouwen, G.A. van, 1909, *De Kelnarij van Putten*. Arnhem.
- Slicher van Bath, B.H., 1952, *Het archief van de Kelnarij van Putten*. 's-Gravenhage.
- Sloet, J.J.S, 1917, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Het kwartier van Arnhem*. Gouda.
- Wartena, R., 1968, *Het archief van de Kelnarij van Putten, Supplement*. Rijswijk.
- Woordenboek der Nederlandse taal, 1882-1991*, Deel 1-25. Bewerkt door M. de Vries e.a. 's-Gravenhage/Leiden.

Kaarten

- Bodemkaart van Nederland, 1:50.000, blad 32 oost Amersfoort, Stichting voor Bodemkartering (Wageningen, 1993).
- Geomorfologische kaart van Nederland, 1:50.000, blad 32, Stichting voor Bodemkartering (Wageningen, 1977).
- Kadastrale Atlas Gelderland 1832. Putten (Arnhem, 1993)
- Topografische kaart van de Veluwe en de Veluwezoom door M.J. de Man 1802-1812.
- Topografische Atlas van Gelderland, 1:25.000. (Den Haag, 2004)

Geraadpleegde archieven

Gelders Archief, Staten van het kwartier van Veluwe en haar Gedeputeerden, toegangsnr. 0008:

- inv. nr. 291 Verpondingskohier Nijkerk en Hoevelaken, 1650.
- inv.nr. 301 Verpondingskohier Nijkerk, 1650 (afschrift 17^e en 18^e eeuw)

Gelders Archief, Kelnarijarchief, toegang nr. 0324:

- inv. nr. 39 Lijsten van leengoederen, volschuldige hofhorige abtsgoederen, gevrijde abtsgoederen, tynsgoederen, erfpachtgoederen, pachtgoederen, broeklanden, hout, huizen, meenlanden, grote en kleine tienden, opbrengsten van koren en kleinvee, renten, 1713 (met index).
- inv.nr. 167 Leenacten van het leengoed Appel, 1649-1669. Met toegevoegde stukken. Gedeeltelijke afschriften, 1608-1775, 1608-1775.
- inv.nr. 168 Leenacte van het zesde part van het leengoed Hofstede, 1709. Met retroacta en stukken betreffende deze belening. Gedeeltelijke afschriften, 1562-1710.
- inv.nr. 168a Stukken betreffende het leengoed Meerveld of het goed Ter Horst, 1561-1710
- inv.nr. 170 Leenacten en acte van overdracht van het leengoed Oostereng. Afschrift, 1601-1710. Met brief en quitantie, 1710-1760, 1601-1760

Gelders Archief, Archief familie Van Goltstein, toegangsnr. 0569:

- inv.nr. 103 Eigendomsbewijzen van Reynder Carl van Goltstein van 1/5 en 1/4 delen van het goed Groot Appel, abtsleen van Paderborn, afkomstig van Gijsbertus en Aleyda van der Schuyr en van Johan van Daetselaar en Claesgen Verschuyr, 1685.
- inv.nr. 104 Acte waarbij Reynder Carl van Goltstein tot den Dam en Ernst van der Schuyr, respectievelijk voor 3/4 en 1/4 bezitters van het abtsgoed Groot Appel, hun bezit verdelen, 1692.
- inv.nr. 106 Staten van opbrengsten van de Appelse kamp, 1773-1804.

Gelders Archief, Kaartencatalogus, toegangsnr. 1510:

- inv.nr. 012-K237 Caarte van de tiendens onder 't Bredenaer en Cupersteger block, 1697.